

Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* Romanında Göç Olgusu¹

Hatice GÜNDOĞAN²

Özet

İnsanoğlu, çok eski zamanlardan beri çeşitli sebeplerle göç etmek zorunda kalmıştır. Göçe eşlik eden acı hatıralar nedeniyle, insanların hafızalarından kolay kolay silinmeyen izler bırakan bu olgu, sanat eserlerine de yansır. Makalede kendisi de bir muhacir olan Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* romanında işlenen göç teması üzerinde duruldu. Makedonyalı bir uç beyi olan Zülfikar Bey'in hayatının anlatıldığı romana eşlik eden Balkan Savaşı ve savaşın bir sonucu olarak göç hadisesi romanın ana eksenini oluşturmaktadır. Romanda dikkat çeken husus, göçün, sosyolojik ve psikolojik boyutlarıyla işlenmiş olmasıdır. Makalede, Makedonyalı Müslüman halkları göçe mecbur eden sebepler ve göçün insanlar üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. Siyasî gelişmelerin yanında, can ve mal güvenliğinin olmamasının ve dînî sebeplerin mecburî göçlerde etkili olduğu tespit edildi. Daha önce göç eden akrabaların telkininin, eğitim alma veya yeni bir hayat kurma isteğinin ise mecburî olmayan göçlerde etkili olduğu belirlendi. Romanda Balkan Savaşı, insanları göçe mecbur eden önemli bir etken olarak işlenmiştir. Bütün bu olumsuz durumlar barışın önemini bir kez daha ön plana çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Viran Dağlar, Necati Cumalı.

Migration Fenomone in Necati Cumalı's *Viran Dağlar* Novel

Abstract

Mankind has been forced to migrate for many reasons since ancient times. This phenomenon, which leaves no traces from people's memories easily, is reflected in the works of art. In writings was focused on about immigration in Necati Cumalı's *Viran Dağlar* novel, a refugee himself. As a result of the Balkan War which accompanied the novel, the life of Zülfikar Bey, a Macedonian tip lord, and the event of the migration, the main axis of the novel is the migration. The point that draws attention in novel, is that it is processed with migration, sociological and psychological dimensions. The article focuses on the reasons for the displacement of Macedonian Muslim peoples and the impact of migration on people. Besides political developments, the lack of security of life and property and religious reasons were found to be effective in forced migration. It was determined that indoctrination of immigrants who had previously migrated, and the desire to receive education or to establish a new life was effective in non-compulsory migrations. In the novel, the Balkan War was an important factor that forced people to migrate. All these negative situations once again highlight the importance of peace.

Key Words: Migration, Viran Dağlar, Necati Cumalı.

Giriş

Sosyal bir hadise olarak “göç” insanlık tarihi kadar eskidir. Doğal afetler, kaynak yetersizliği, daha iyi şartlarda yaşama umudu ve mecburiyetlerin yanında savaşlar tarih boyunca göçün en önemli sebebi olmuştur. Toplumların ve fertlerin hafızasından kolay kolay silinmeyen göçler

¹ Bu çalışma, Samsun Canik Belediyesi tarafından 17-19 Şubat 2017 tarihinde düzenlenen Uluslararası Geçmişten Günümüze Göç Sempozyumu'nda sunulan bildirinin makaleye dönüştürülmüş halidir.

² Öğr. Gör. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, E-posta: haticekg@hotmail.com.

sosyal, psikolojik, ekonomik, eğitim ve iskân gibi birçok problemi de beraberinde getirir. Bu sebeple göç edenlerin hatıraları acı ve gözyaşı ile doludur.

Tarihi süreçte göç hadisesi ve göçmenler Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıldan itibaren önemli sorun oluşturur. (Özkaya, 1982, s. 171) 19. yüzyılın sonlarına kadar çeşitli nedenlerle Balkanlar'dan, Kırım'dan, Kafkasya'dan, Türkistan'dan ve diğer Türk ülkelerinden Osmanlı Devleti'ne çok sayıda göç olur. Bu göçmenlere, özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında alınan yenilgiyle birlikte gelenler de eklenince sayı giderek artar. Kaynaklarda baskılar sonucunda beş yüz bin Türk'ün ya katledildiği veya açlık ve hastalıklarla kırıldığı, bir milyon ahalinin de göç etmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. (İpek, 1999, s. 12) Bir başka çalışmada da 1821-1922 yılları arasında savaş ve göç sebebiyle Müslüman nüfusun dörtte birinin kaybedildiği belirtilmiştir. (McCarty, 2014, s. XVII) Bu rakamlar, savaş ve göçlerin demografik ve sosyolojik açıdan ne kadar önemli olduğunun göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Osmanlı-Türk tarihinin kırılma noktalarından biri olan Balkanların kaybedilmesi, Osmanlı'yı göç sorunuyla karşı karşıya bırakır. Batılı güçlerin desteğiyle yeni devletlerin kurulduğu Balkan topraklarında, homojen bir nüfus oluşturmak ve mevcut Türk nüfusunu eritmek için çeşitli baskılara başvurulmuş, bunun sonucunda da Balkanlardan Türkiye'ye göçler meydana gelmiştir. Bu göçlerin kendi içinde birtakım gerekçelere bağlanması mümkündür. Rusya'nın estirdiği panslavist rüzgarın tesiriyle oluşan Türk düşmanlığı, Balkanlardaki göçün en büyük nedeni olarak gösterilir. (Halaçoğlu, 1994, s. 29) Rusların desteğini alan Yunan ve Bulgarlar, her fırsatta Makedonya'nın Müslüman Türk halkını rahatsız eder. Savaş esnasında Makedonya'daki katliamlara Bulgar, Yunan ve Sırp çeteleriyle birlikte Makedon çeteleri de katılır. Balkanlı müttefikler, ele geçirdikleri topraklardaki Müslüman ve Türk nüfusu etnik arındırmaya tâbi tutmak için, onların evlerini, tarlalarını yakıp yıkar, ürünlerini gasp eder. Türklerle birlikte Makedonya'da yaşayan diğer Arnavut, Boşnak, Torbeş ve Pomak gibi Müslüman kavimler de katliama maruz kalır. Her türlü zulüm ve zorluğa rağmen boyun eğmeyip direnen köylülerin göç etmekten başka çareleri kalmaz. Artan baskı, zulüm ve katliamlar sonucu can güvenliğini tehlikede gören halk, göçe başlar ve göçmenlerin birçoğu da yolculuk esnasında katledilir. İmparatorluğun geniş coğrafyasından Anadolu'ya göçenler, imparatorluk himayesinde yeni bir vatana ve sosyal hayata kavuşup mahrum kaldıkları hak ve hürriyetlerini yeniden elde etseler de ata yurtlarına duydukları özlem hiçbir zaman dinmez. Yalnızca Balkanlar değil, Osmanlı Devleti'nin Kafkas, Kırım ve Kuzey Afrika'daki topraklarını da kaybetmesi üzerine, bu topraklardaki Müslüman halkların da Anadolu'ya

göçmesi, göç yolculuğuna eşlik eden can ve mal kayıpları, göçmenlerin yeni yurtlarına intibak problemleri gibi hususlar, çarpıcı ve acıklı hatıralarla bezenerek edebî eserlere yansımıştır.³ Kendisi de bir muhacir olan Necati Cumalı'nın eserlerinde de göç hadisesinin her türlüsüne rastlanabilir. (Kocabıyık, 2006) *Viran Dağlar*, yazarın Balkan Savaşları sonrasında Balkanlardaki Müslüman halkın Anadolu'ya göç macerasını anlatan bir romandır ve çalışmanın kapsamını bu eser oluşturmaktadır.

Muhacir Necati Cumalı

Necati Cumalı, Florinalı bir Makedon göçmenidir. Lozan Antlaşması imzalanıp Batı Trakya Türkleri, Batı Anadolu Rumları ile mübadele edilince Cumalı ailesi göç etmek mecburiyetinde kalır. Yazar, *Makedonya 1900* adlı kitabındaki *Babam* adlı hikâyesinde çocukken tanık olduğu bu göç hadisesine yer verir. Babasının ağzından aktarılan anı-hikâyede göçün duygusal yönü ağır basmakta, anlatılanların gerçekten yaşanan şeyler olması, durumun vahametini daha da artırmaktadır. Doğduğu topraklardan ayrılmak istemeyen doksan üç yaşındaki dede, göçe en büyük direnci gösteren kişidir. Fakat mübadele gereği evlerini Bursa'nın yakın köyünden gelen bir Rum ailesine teslim eden Cumalı'nın anne ve babası trenle Selanik'e, oradan da vapurla İzmir'in Urla ilçesine gelir:

Benim yerim Florina, diyordu. Ölülerimi kimsesiz bırakamam! Toprağımı bırakamam! Siz gidin, bindirin beni trene, Florina'ya geri döneyim, Florina'da öleyim..." Vapur kalktı kalkacak, söz anlamıyordu. Zorlukla, sonunda üç kişi koltuğu ile yerden havalandırdık, ayırdık ellerini parmaklıklardan. Ayırdık ama ayaklarına felç inmişti. Vapura, koltuğunda, elden ayaktan kesilmiş olarak bindi. Akli yerindeydi, eskisi gibi rahat konuşuyordu. Göçmen olarak Urla'ya yerleştik. Urla'da üç yıl yatağında sılasını yaşadı. Baktığı yerden gözlerini ayırmadan sık sık dalar giderdi. Arada, kendini tutamadığı sıralarda "Ah, Florina'yı bırakmayacaktım, Florina'da ölecektim!" derdi (Cumalı, 2016, s. 30-31).

O zamanlar üç yaşında bir çocuk olmasına rağmen göç hadisesi Necati Cumalı'yı da derinden etkiler. Bu etkiyi uzun yıllar üzerinden atamayan yazar ve ailesi için zorlu hayat koşulları Türkiye'de kendilerini beklemektedir:

Sanıyorum ki çocukluğumun ilk yıllarının çizgilerini hâlâ koruyorum. O göçü yaşamış olmak, o sıkıntıları... Sonra Urla'nın güzelliği... Orada büyüdüm. Çok çabuk dünyaya bunalım yılları geldi, anımsarım. Babam varlıklıydı. 1931 yılına kadar varlıklıydı. Kırk parasız kaldı sonra. 'Ben

³ Türk Edebiyatında roman türünde göçü ve göçmenlerin yaşamlarını konu alan eserler: Ahmet Midhat Efendi *Gönüllü*, Fazlı Necip *Menfi*, Safvet Nezihi *Müsebbib*, Salahaddin Enis *Zaniyeler*, Mithat Cemal Kuntay *Üç İstanbul*, Yusuf Ziya Ortaç *Göç*, Sâmîha Ayverdi *Mesihpaşa İmamı*, Sevinç Çokum *Bizim Diyar*, İlhan Selçuk *Yüzbaşı Selahattin'in Romalı*, Mim Kemal Öke *Günbatımı*, Selma Fındıklı *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, Osman Çelik *Zorunlu Göç*, Mehmet Niyazi *Yazılmamış Destanlar*, Ahmet Yorulmaz *Savaşın Çocukları*, Yaşar Kemal *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana*, *Karınca'nın Su İçtiği*. Konuyla ilgili bilimsel çalışmalar: Levent Bilgi, *Türk Romanında Savaş Sonrası Anadolu'ya Zorunlu Göçler*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006 ve Atıf Akgün, *Balkan Türklerinin Muhacir Edebiyatı İncelemeleri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

oğlumu Galatasaray'a göndereceğim' diye yinelerdi babam. İlkokul bitti, baktık, babamın beni çarşıya gönderecek hali yok. Yine de götürdü, yedi sekiz gün geç olarak. Yer yok dediler. Ağlaya ağlaya döndüm (Konuşmalar: Necati Cumalı, Oktay Akbal, Melisa Gürpınar).

Annesi ve babasından savaşa dair hatıralar dinleyen Necati Cumalı, bir yazar olarak anlatılanlara karşı duyarsız kalmaz ve bu anekdotları öyküleştirebilir. *Makedonya 1900*'deki on bir hikâyenin çoğunluğu mekân olarak Balkan coğrafyasını ve kültürel mirasını işaret etmektedir. Hatta Cumalı, bu eserini “*Özlemleri, duygulu anlatışlarıyla bana bu hikâyeleri esinleyen Annem Babam Fitnat ile Mustafa Cumalı'nın anılarına*” (Cumalı, *Makedonya 1900*, 2016, s. 8) diyerek ailesine ithaf eder.

“Makedonya 1900'de topladığım öyküler, çocuk yaşımdan başlayarak annemden, babamdan dinlediğim olaylardan doğuyor. Uzun yıllar yazmak istediğim konulardı. İlk notlarımı 20-25 yıl önce almaya başlamıştım. Değişik tarihlerde yazmaya başladım. Yarıda bıraktım. Daha doğrusu yazmamı geriye bıraktım. Sanatımda olgunlaşmayı bekledim. Annemden, babamdan dinlediğim olaylar genel olarak anı niteliğindedir. Anıyla öykü ayrı ayrı şeylerdir. Bu anıları giderek öyküleştirmeye çalıştım. Kitabımda okuyacağınız öyküler bu çabanın sonunda oluştu. Makedonya 1900'ü üç kitap olarak planladım. Birinci kitapta 11 öykü var. Genellikle bu öyküler babamdan dinlediğim anılara dayanıyor. İkinci kitapta 9 öykü olacak. Öykülerin özek noktası annemin memleketi Kaylar. Üçüncü kitap bir roman: *Viran Dağlar* adını alacak (Cumalı, 1990, s. 243).

Annesi ile babasının anlattıklarından iki hikâyeye kitabı ile bir roman olmak üzere toplam üç kitap çıkarmayı planlayan Necati Cumalı, yalnızca *Makedonya 1900* hikâyeye kitabı ile *Viran Dağlar* romanını bastırır.

Viran Dağlar

Viran Dağlar, Necati Cumalı'nın lirik ve epik öğeleri bir arada kullanarak yirminci yüzyılın başındaki Makedonya gerçeğini anlattığı romanıdır. (Cumalı, 2015) Romanın esin kaynağı, yine yazara ait 1949 tarihli *Uçanalı Zülfikâr Beye Ağıt* adlı şiirdir. Şiirin konusu, romanın en dramatik olay halkasını oluşturmaktadır.

Uçanalı Zülfikâr Beye Ağıt

Sağlığında yüzüne gülenler

Sofrasında ekmeğini yiyenler

Uykusunda pusu kurdular

Zülfikâr Beyi vurdular

Zülfikâr Beyi vuran Uçanalı İsmail

Cellat olmasına cellat, çingene değil

Zülfikâr Bey mertti yiğitti

Fakir ağlatmadı, mazlum ezmedi

Hile nedir, kuşku nedir bilmezdi

Korkusuz uyudu, korkusuz gezdi

Var git İsmail var git, namert kişisin

Hem sen düşün, hem de sana yol gösteren düşünsün

Varmayın üstüme yeter, beni söyletmeyin

Ben bilirim dost kim, düşman kim

Bilirim kim sinsi adımlarla peşimizde gezer de

Göz göze gelince başını eğer

Nolaydın Zülfikâr Bey nolaydın

İsmaile güvenmeyip teslim olaydın

Bu dağlar Uçana dağlarıdır

Manastır'dan Florina'ya kadar uzanır

Uçana dağlarında akan sular, uçan kuşlar

Zülfikâr Bey diye ağlaşır

Gayri İsmail netse neylese

İçine korku düşmüştür, yüzü karadır

Uçana dağlarına gözü pek, yüreği pek

Zülfikâr Bey gibi adam yaraşır

Necati Cumalı, romanının adını koyarken kahramanın adını değil duygusal çağrışımları olan başka bir ismi tercih eder ve ona *Viran Dağlar* der. Bu ismin esin kaynağı ise romanda da geçen bir Rumeli türküsüdür: *Dağlar dağlar / Viran Dağlar / Ah yüzüm güler / Kalbim ağlar* (Cumalı, 2015, s. 20) Her iki esere de konu olan Zülfikar Bey'in, şiirde Uçanalı, romanda Goriçkalı olması dışında bir fark yoktur. Yazar, ailesinin Makedonya'da yaşadığı yerleri gezip gördükten sonra doğrusunun Goriçkalı olduğuna karar vermiş ve böyle bir değişikliği gerekli görmüştür.

Roman, Zülfikar Bey'in çocukluğundan ölümüne kadarki süreci içerir. Zülfikar Bey, yüzyıllardır Makedonya'nın Goriçka kasabasında yaşayan varlıklı ve nüfuz sahibi bir aileye mensuptur. Eğitimini Selanik'teki rüştiyede tamamlayıp çiftliklerine döndüğünde Balkan

Savaşı çıkar. Savaşa katılmak isteyen fakat yaşının küçük olması gerekçesiyle orduya kabul edilmeyen Zülfikar Bey ve arkadaşları, Niyazi Bey'in komutasındaki gönüllüler ordusuna dâhil olur. Yunan ordusuyla girdikleri ilk çatışmada vurulur ve bir daha muharebeye katılamaz. İyileştikten sonra gizli haberleşme örgütünde görev alır. Bu örgütün varlığından haberdar olan Fransızlar, Zülfikar Bey'in peşine düşer.

Fransızların kendisini aradığını duyan Zülfikar Bey, Goriçka'daki evinden ayrılıp Manastır'a gider. Ardından Kaptan lakaplı bir komitacının grubuna katılarak dağlara sığınır. 16 Haziran 1917'de, Görce'de bir otelde yakalanan Zülfikar Bey'in on ay boyunca dağlarda sürdürdüğü kaçak yaşantı böylece son bulur. Bu süreçte halkın gözünde kahramanlaşan Zülfikar Bey'i yakalamaya Fransızların gücünün yetmeyeceği fikri Makedon halkı arasında yaygınlaşır. Bu söylenti Fransızların Zülfikar Bey'e olan kinini artırır. Fransızlar, yakaladıkları Zülfikar Bey'i, Görce-Florina arasındaki yüz kilometrelik yoldan dört günde, elleri hem kelepçeyle hem de halatla bağlanmış bir vaziyette, on sekiz atlı asker eşliğinde yayan götürürler. Yapmak istedikleri şey Zülfikar Bey'i halkın gözünde küçük düşürmek ve kendi güçlerini sergilemektir.

Florina'da karargâh binasının üçüncü katındaki bir odada tutulan Zülfikar Bey, tutsaklığı kabullenemez ve bulduğu ilk fırsatta –tutsaklığının dördüncü gününde- hapisten kaçır, Komitacı Kara Ali'nin dağdaki ekibine katılır. Makedonya'daki Fransız birliğinin başına yeni atanan barış yanlısı General D'Esperey'de mevkidaşlarından farklı olarak, vatanını savunmaktan başka amacı olmayan ve bir halk kahramanı haline gelmiş Zülfikar Bey'e karşı bir ilgi oluşur. Onunla tanışmak ister. Canlı yakalanıp kendisine getirilmesi için başına yetmiş altın gibi büyük bir para ödülü koyup herkese ilan eder. Bu ilan Fransız askerlerinin yakalayamadığı Zülfikar Bey'i kendi halkına yakalatma çabasından başka bir şey değildir.

Kısa sürede tüm çevreye yayılan bu haberi halk umursamaz, para için yüzyıllardır Makedonya'da yaşayan varlıklı ve nüfuz sahibi bir aileye mensup bir uç beyini ele vermezler. Zülfikar Bey'in başına konan para ödülü konaktaki hizmetkârlarından İsmail'in ve Kaylar Kasabası'nın belediye başkanı Hikmet Bey'in de kulağına gider. Aynı zamanda Zülfikar Bey'in yeğeni olan Hikmet Bey Fransızlar ile arasındaki yakınlığa da güvenerek dayısını kurtarmaya çalışır. Zülfikar Bey'in Fransızlara teslim olmayacağından ve ölene kadar çarpışacağından emin olduğu için onu ihbar etmek suretiyle önce yakalatmayı, ikili ilişkileri vasıtasıyla da hapisten kurtarmayı planlar. Bu planı kâhya İsmail ile birlikte gerçekleştirmeye karar verirler.

Aylar sonra İsmail, evlerine sığınan Zülfikar Bey'in yemeğine haşhaş katarak misafirini derin bir uykuya daldırır. Verilecek ödölün hayaliyle beyine karşı hırslanan İsmail, önce karakola gidip askerleri eve çağırarak suretiyle yakalatmak ister. Fakat geçen sürede haşhaşın etkisini yitireceğinden ve Zülfikar Bey'in kaçacağından korkarak geri döner, yatakta her şeyden habersiz uyuyan Zülfikar Bey'i başından tüfikle vurur. Beyinin cenazesini bir halıya sararak Fransız askerlerine teslim edip parasını ister. Fakat işler istediği gibi gitmez. Jandarmalar, Zülfikar Bey'in canlı yakalanmasının gerektiğini, öldürölmesinin hata olduğunu söyleyerek İsmail'i hapse atarlar. İsmail'in cezası Zülfikar Bey'in komitacı arkadaşı Kara Ali tarafından verilir.

Memleketi Gorička'da Zülfikar Bey için çok büyük bir cenaze töreni yapılır. Makedonya'nın her tarafından insanlar bu kahraman Osmanlı beyini son yolculuğuna uğurlamak için gelir. Kırk köyden kırkar kiři, Hıristiyan Müslüman, kadın erkek, büyük küçük ayrılmadan büyük bir üzüntüyle Zülfikar Bey'in tabutunu omuzlar. Onlar için Zülfikar Bey'in ölümü Makedonya'daki son Osmanlı kalesinin düşmesidir. Zülfikar Bey'in ölümünden yedi gün sonra, 30 Ekim'de Osmanlı'nın imzaladığı Mondros Mütarekesi de bu yenilginin vesikası kabul edilebilir.

Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* romanında, Zülfikar Bey'in oldukça dinamik hayat hikâyesinin yanında Osmanlı Devletinin Balkanlar'daki macerası da verilmiştir. Yazar, toplumsal travmaya dönüşen tarihî olayları aktarırken sosyal bilimci bir nazarla yaklaşarak göç öncesi hayatı ve halkı göçe hazırlayan sebepleri vermeyi de ihmal etmez.

Göç Öncesi Hayat

Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* romanı yirminci yüzyılın ilk çeyreğindeki Makedonya'yı anlatmaktadır. O dönemde Makedonya her dilden, her dinden insanın karıştığı bir bölgedir. Dilleri Türkçe, Rumca, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Çingenece; dinleri Müslüman, Ortodoks, Uryani, Musevi olanlar hep bir arada yaşar. Zülfikar Bey ve ailesinin bütün bu ırk ve dinden insanlarla ilişkileri son derece dostluk yanlısıdır. Köylerde bazen Türkler, bazen Sırp, bazen Rum, bazen Arnavutlar çoğunluk, diğerleri azınlık olarak hep beraber yaşar ve sorunsuz geçinirler. Bu birliktelik düğünlerde ve cenazelerde daha da belirginleşir. Fakat yirminci asrın ilk yıllarında, yüzyıllardır birlikte barış içinde yaşayan farklı milletlerden insanlar, savaş gerçeği ile vicdanları arasında kalır. Müslüman olmayan Makedon halkı, Batılı güçlerin desteğini de alarak Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığına son vermek isterler. 1908 devriminin ülkeye getirdiği barış havası uzun sürmez. Sultan Abdülhamit İstanbul'dan Selanik'e getirilip Yahudi Alatini'nin köşkünde gözaltında tutulur. (Cumalı, 2015, s. 74)

Göçü Hazırlayan Sebepler

1. Can ve mal güvenliğinin kalmaması:

Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* romanı Makedonya'da, Goriçka, Uçana, Manastır, Selanik, Florina ve Biliste civarında geçmektedir. Farklı dillerden ve farklı dinlerden insanların bir arada yaşamayı başarabildiği bir coğrafya iken yirminci yüzyılın başlarından itibaren Sırp, Bulgar ve Yunanlılar yüzünden bu huzur kaybolur. Cesaretini toplayanlar padişaha başkaldırıp dağlara çıkar, çete hareketleriyle halka zulmeder. Makedonya artık bir barut fiçisi gibidir. Bu barut fiçisinin bütün fitil uçları Selanik'e gelir, ateşleneceği yere bağlanır. (Cumalı, 2015, s. 55)

Selanik görünüşte bir Osmanlı il merkezidir. Valisi, ordu komutanı, mahkemeleri, kısacası Osmanlı Devleti'nin büyük bir sancak merkezinde bulunması gerekli bütün yönetim organları vardır. Gerçekte ise çoktandır gücünü yitirmiş, gölgeleşerek sadece yazışma adresleri olarak kalmıştır. Kentteki yabancı konsolosların her biri bağımsız birer vali gibi davranırlar. Devletin gücü bu konsolosluklara sığınan bir katili almaya yetmez. Rum, Bulgar komitecileri, mavzer omuzlarında, iki dizi çapraz fişeklikleri, tabancaları, bıçaklarını kuşanmış kentin merkezinde dolaşırlar. Her gün sabotaj patlamaları duyulur, yüksek memurlar kaçırılır, Osmanlı devletinden yüksek fidyeler istenir. Demiryollarının, köprülerin, gaz depolarının uçurulması alışılan olaylardan olmuştur. Makedonya Türkleri kendi hayatlarından, çocuklarının geleceklerinden kaygılıdır.

Makedonya'da yaşayan Genç Osmanlılar ise vatan millet meselelerinde büyüklerine göre daha bilinçlidir. Özellikle Manastır veya Selanik'te eğlenmek veya alışveriş için bir araya gelen gençler, içki masasında dahi bu meseleleri konuşurlar. Gençler, Makedonya'nın elden gittiğinin, hükümetin tehlikeyi önemsemediğinin, önemse bile önleyecek gücünün olmadığını farkındadır. Kendilerini Makedonya'nın mutlak sahipleri, beyleri olarak görürler. Vatanlarına sahip çıkmazlarsa eğer, öleceklerini veya bir tutam ot gibi köklerinden sökülüp atılarak Makedonya'dan uzaklaştırılacaklarını düşünürler. (Cumalı, 2015, s. 77)

1903 yılı Nisan'ında limandan kalkan bir Fransız yolcu gemisi, rıhtımda el sallayanların gözleri önünde patlatılarak batırılır. Patlama, yolcu olarak vapura binen Makedonyalı bir komitacı tarafından gerçekleştirilir. Benzer olaylarla oluşturulmak istenen kargaşa ve anarşi ortamı, bir arada yaşama arzusunu yitiren Makedonya insanında göç fikrini oluşturur.

2. Siyasî gelişmeler ve milliyetçilik akımı:

Romanda, “Küçük Paris” veya “Balkanlar’ın Paris’i” denen Manastır, eğlence hayatının olduğu kadar Avrupa’nın Paris’i gibi Balkanlardaki özgürlük düşüncesinin de odağıdır. Türkler nezdinde Abdülhamid’e başkaldırı da burada başlar. 1890’larda sarayın baskısından yurtdışına göçen, Paris’e yerleşen Jön Türklerin yurtiçinde en güvenli merkezi Manastır’dır. Özellikle Manastır Askeri İdadisi Abdülhamit yönetimine, istibdada başkaldıran en önemli devrim yuvalarından biri olur. Balkanlarda milliyetçilik akımlarının gittikçe yayıldığı dönemde Türk öğrenciler, subaylar, doktorlar, avukatlar ve diğer okumuş kesim Namık Kemal ve Tefvik Fikret’in milliyetçi söylemleriyle yetişirler. (Cumalı, 2015, s. 56)

Makedonya’nın bir diğer önemli merkezi Selanik’tir. Selanik’te yaşayan yabancıların düşmanca davranışları Selanik Müslümanlarını, Osmanlı aydınlarını birleştirmekte, Osmanlılar arasında azınlıkların zorbalıklarına karşı gruplar doğurmaktadır. Şiddet olayları yoğunlaştıkça şehirdeki Türkler birbirlerine daha bir kenetlenirler. Şehirde Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp bu çalışmaların bayraklaşan isimleridir. Ziya Gökalp burada İttihat ve Terakki Lisesi’ni kurar. Kendisi de aynı lisede hocalık yapar. Şehirde sayılan, sevilen, sözü dinlenen biridir. Selanik için mücadele eden Ziya Gökalp’in Selanik’in Türk ve Müslüman halkını etrafında toplayan bir fonksiyonu vardır.

Romanın kadrosuna dâhil edilen gerçek şahsiyetlerden biri de Ömer Seyfettin’dir. Gittikleri bir eğlence mekânında Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşan Zülfikar Bey ve arkadaşlarının bu isimlere duydukları hayranlık, söylemlerine ve davranışlarına yansır. Zülfikar Bey, mekândan ayrılan Mustafa Kemal Paşa’nın ardından şu cümleleri kurar:

-Bir ay mı, bir yıl mı sonra bilmem, ama her ne günse yakında kıyamet kopacak! Bir savaş çıkacak, Rumlar ya da Bulgarlar bizim aramızda. O savaş çıkınca bu Mustafa Kemal Bey’in alayında vuruşmak isterim. Mustafa Kemal Bey’in yakınında. Ya onun olmazsa yanındaki o güzel arkadaşlarının (Cumalı, 2015, s. 73).

Makedonya’nın diğer halklarında olduğu gibi Türkler arasında da belirginleşmeye başlayan milliyetçilik akımı Osmanlı merkezinde karşılık bulmaz. Arnavutluk’ta 1909’da çıkan ve bastırılan ayaklanma tekrar başlar. Arnavutluk’un kuzeyindeki Karadağ, seferberlik ilan eder, kırk bin kişilik ordu toplar. Yunanistan orduda izinleri kaldırır, yedekleri askere çağırır. Sırp, Bulgarlar, bütün Makedonya Türklerinin gözünün önünde savaşa hazırlanırlar. Tam o sıralarda İstanbul hükümeti Balkan ordusundan yetmiş bin kişiye tezkere verir. Anadolu ordusundan otuz beş taburu Yemen’deki ayaklanmayı bastırmaya gönderir. (Cumalı, 2015, s.

144) Makedonyalılar bütün bu vurdumduymazlıklardan İstanbul'un kendilerini bırakmakta olduğu düşüncesine kapılırlar.

Sonunda Sultan Abdülhamid'e başkaldırı Manastır'da başlar. Kolağası Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de 150 kişilik birliğiyle Manastır'ın kuzeybatısında Resne'de dağa çıkar. Onun bu ayaklanmasını üç beş gün içinde bölgede yenileri izler. Ayaklanmaları bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa, 8 Temmuz günü saraya telgraf çekmek için girdiği Manastır postanesinden çıkarken genç bir subay tarafından vurularak öldürülür. 150 kişi ile dağa çıkan Niyazi Bey, yirmi gün sonra kendisine katılan Türk, Arnavut, Bulgar, Rum, Sırp gönüllüleriyle iki bin kişiyi bulan birliğinin başında Manastır'a iner, kenti teslim alır. Ertesi gün, 24 Temmuz 1908'de Sultan Abdülhamit, Meşrutiyeti ilan eder.

Bununla birlikte Girit adasını Osmanlılardan koparıp Yunanistan'a bağlamak için yer yer silahlı ayaklanmalar çıkarılır. Yunanistan hükümetinin yanı sıra Osmanlı şehirlerinden, bilhassa da Selanik'ten adaya gönüllü Yunanlılar, para ve silah yardımları gider.

1910 yıllarında Makedonya'nın hemen hemen her köyünde her gün yeni bir terör olayı yaşanır. Can güvenliği, mal güvenliği kalmamıştır. Evlerde, kahvelerde en çok konuşulan konular, son günlerin adam öldürme, baskın, soygun, çıkarılan yangın olaylarıdır. Bu olaylar o kadar çoğalmıştır ki, insanlar sıranın kendilerine gelmesini bekler olmuşlardır.

1912'de Bulgar ve Sırp komitacıları Türk köylerini basarlar, samanlıkları ateşe verirler, çoluk, çocuk, yaşlı demeden can alırlar. Uçana'ya bir saat ötede Köseler köyünde bir düğünü basan Bulgar çetecileri, düğün evini ateşe verirler, korkudan evin bodrumuna sığınan gelin ile yedi genç kız arkadaşı dumandan boğularak ölür. Genç kızların ölümleri çevredeki yirmi köyde yaşayanların katıldığı büyük bir cenaze töreniyle toprağa verilir. Çetecilerin bulunması için yöredeki Bulgar köylerinde kolluk kuvvetleri geniş aramalar düzenler. Yüzlerce kişi tutuklanır. Çetecilere yataklık ettikleri kanıtlanan yedi kişi köylerinde kurşuna dizilir. (Cumalı, 2015, s. 136) Bütün bunlar bölgedeki göç fikrini geliştirir. Artık fırsatını bulanlar için Anadolu'ya kaçmak son çaredir.

3. Dînî sebepler:

Makedonya Türkleri arasında, doğup büyüdükları topraklar üzerinde günlerinin dolduğuna karar verenler, İstanbul'a, İzmir'e, Anadolu'nun başka yerlerine göç etmeğe başlarlar. (Cumalı, 2015, s. 76)

Roman kahramanlarından Halit bütün Makedonya Türkleri gibi vatanını çok sever. Fakat artık ümitleri tükenmiştir ve birçok kişi gibi o da karamsardır. Zülfikar Bey'e artık göçme zamanının geldiğini anlatırken kadere rıza gösterdiğini hissettirir:

Bizim Makedonya'daki günlerimiz doldu Zülfikar Bey, ne yazık ki doldu! Bunu benden duymak nasıl size acı geliyorsa söylemek de benim için o kadar acı... Makedonya bölündü. Makedonya yaşlılardan dinlediğimiz, çocukluğumuzdan bildiğimiz Makedonya değil! O Makedonya Makedonyalılarındı! Hıristiyan'ı, Müslüman'ı, Rum'u, Bulgar'ı, Sırp'ı, Arnavut'u, Osmanlı Makedonyalıyı demeyi birbirine çok görmezdi. Şimdi bu din ayrılığı çekişmesi, ulusçuluk kavgaları çıktı çıkık Makedonya'da hava karardı, dostluk, kardeşlik, komşuluk hatırı kalktı, herkes birbirine girdi. Bulgar Rum'u, Rum Bulgar'ı, Sırp Arnavut'u, sonunda hepsi bir olup Türk'ü, Müslüman'ı vuruyor, öldürüyor. Sonu ne bunun? Neye, niçin? Saçma bir kavga bu! Yanlış bir anlayış. Herkesin anasından babasından öğrendiği dille konuşmasını, türkü söylemesini anlarım, ama kendi diliyle konuşmayı düşman bilmesini anlamam! Oklar yayından çıktı, bu kavga başladı bir kez. Kolay kolay yatışmaz. Sürer artık. Kim bilir ne kadar sürer? Yüz yıl mı, iki yüz yıl mı? Kapışanların akılları kim bilir ne zaman havalandıkları yerden akıllarına döner? Sürdükçe kırk yıllık kapı komşularını, sokaklarda bir arada oynayarak büyüyen çocuklarını birbirlerine düşman eder, kırdırır (Cumalı, 2015, s. 113).

Halit'in aksine Zülfikar Bey için vatandan ayrılmak kader olsa bile o, kaderine razı olmak istemez. Makedonya'da kalıp baba topraklarını savunmak ister. İstanbul kayıtsızsa, orada yaşayan İstanbul hükümeti değil, Makedonyalılarıdır. Dolayısıyla Makedonya'yı savunmak önce burada doğup büyüyenlerin vazifesidir.

Makedonya Jön Türkleri arasında "Makedonya'da günlerimiz doldu" diyenlere Zülfikar Bey "Makedonya'yı kucaklayıp götüremem ki" diye karşılık verir. "Makedonya bohça değil ki toplayayım, koltuğumun altına alıp gideyim. Bana düşen teslim olmamak, gözlerim kapanmadan Makedonya'yı yabancıya teslim etmemek." der (Cumalı, 2015, s. 142).

4. Daha önce göç eden akrabaların telkini:

Romanda daha önce Anadolu'ya göçenler Makedonya'daki akrabalarını da göçe teşvik ederler. (Cumalı, 2015, s. 106) Terzi Halit'in amcası, Osmanlı ordusunda askerliğini yapmak için Florina'dan ayrılmış bir daha geri dönmemiştir. Yıllar sonra bir mektup yazarak Bursa'ya yerleştini yazır. Bursa'yı yeşilliği ile Florina'ya benzeter, bolluğunu, bereketini över, neleri varsa satıp gecikmeden gelip yerleşmelerini önerir. Gidip gelen mektuplara fotoğraflar eklenir, göç hayalleri kurulur. Bir mektupta Bursa'daki amca Halit'in kız kardeşi Hatice'yi kayınbiraderinin oğluna ister. Dünürücü başı olarak Bursa'dan gelen amca Bursa'nın güzelliklerini bütün akrabalarına anlatır, onlarda göçme arzusunu uyandırır. Hatice ile annesini hem evlilik hem de Bursa'ya göçmek için ikna eder.

5. Eğitim:

Romanda eğitim de bir göç sebebidir. Eğitim çağına gelmiş bireyler yaşadıkları kırsal alandan kent merkezlerine göç ederler. Bu göçlerin diğerlerinden farkı mecbur olmadan, istekleri doğrultuda gerçekleşmiş ve süre dolduğunda geri döneceklerinin, döndüklerinde her şeyi yerli yerinde bulacaklarının rahatlığı içerisinde gerçekleşmesidir. Zülfikar Bey de Gorička'dan Selanik'e okumak için gelir. (Cumalı, 2015, s. 48) Halasının oğlu Mustafa da eğitimi için İstanbul'u tercih etmiş, mezun olduktan sonra da evine dönmüştür. (Cumalı, 2015, s. 67)

6. Yeni bir hayat kurma isteği:

Eserde kendilerine iyi bir hayat kurmak, daha önce yaptıkları hatalara düşmeden, hayata yeniden başlamak isteyen kahramanların hayallerini süsleyen bir fırsattır göç. Terzi Halit, daha iyi bir hayata sahip olmak ve hayallerini gerçekleştirmek için Paris'e gitmek ister. Paris aynı zamanda sosyalizmin de merkezi olması sebebiyle Halit'in bakış açısına uygun bir mekândır.

Viran Dağlar Romanında İşlenen Göçler

Viran Dağlar romanındaki kurguya eşlik eden süreç Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı'dır. Göç, bu savaşların bir sonucu olarak romanda hayli işlenmiştir. Toprak sahibi Zülfikar Bey'in önemli gördüğü iki sorundan biri Osmanlı Devleti'nin gücünü yitirishi, uyruklarına söz dinlemez duruma gelişi; diğeri ise Osmanlı Türklerini saran göç dalgasıdır. Makedonya'dan, Trakya'dan her gün üç beş Türk aile kopar, İstanbul'a, Anadolu'ya göç ederler. Bu göçün anlamı, aslında yaşadığım yeri değiştiriyorum değil, Rumeli'yi yerine göre Rumlara, Bulgarlara, Sırlara teslim ediyorum demektir. Bu yüzden eserde, göç fikrinin karşısında olan tek kahraman Zülfikar Bey'dir. "Hepimiz Makedonya'yı bırakıp gidersek, beş yüz yıldır bize emanet edilen bu topraklara kim sahip çıkar, ölmüşlerimizin mezarlarını kim korur?.." der. (Cumalı, 2015, s. 113) Yıllar önce zaferle gelen Türk'ün şimdi başı önde mağlubiyetle geri dönmesini gururuna yediremez.

Necati Cumalı'nın *Viran Dağlar* romanında göçün gerçekleşme zamanı ve göçü hazırlayan sebepleri incelendiğimizde karşımıza iki ana başlık çıkmaktadır:

1. Savaş nedeniyle gerçekleşen mecburi göçler:

Romanda bu göç şeklinin çok sayıda örneği vardır. Bu gruba giren ilk göç Zülfikar Bey'in kendi ailesinin göçüdür. Balkan Savaşı'nın başlamasıyla Zülfikar Bey kendisi gibi gönüllü arkadaşlarıyla beraber orduya katılmak ister. Yalnız annesi ve karısını Bulgar, Sırp ve

Rumların çoğunlukta olduğu Gorička'da bırakmanın doğru olmayacağını düşünür. Onları Arnavutluk sınırları içinde yer alan ve Müslüman ahalinin çok olduğu Görce'ye götürür. (Cumalı, 2015, s. 178) Bütün aile bu göçe geçici bir tedbir gözüyle bakar. Ancak anne Saliha Hanım ilk defa başına gelen bu göç karşısında daha temkinlidir. Bir defa evden çıkılınca ne geriye dönecekleri günün ne de dönünce evi yerinde bulacaklarının meçhul olması onu ziyadesiyle rahatsız eder. (Cumalı, 2015, s. 181)

Evin büyüğü olduğu için, göç hazırlığı Saliha Hanım'ın direktifleriyle gerçekleşir. İki araba ile yola çıkacaklardır. Yunan ya da Bulgar ordusu evlerini yağma ederse diye evin bakırlarını, kilimlerini, üç takım yatak yorgan ile örtülerini de kurtarmak ister. Gelini ile kendisi, takılarını yanlarına alırlar. Hayvan sürüleri yayladadır, savaş boyunca aşağıya inmemeleri hususunda uyarırlar. Çift öküzlerini, sağmal ineklerini, yük, araba ve harmanlarda kullandıkları beygirlerini geride bırakamazlar. (Cumalı, 2015, s. 182)

Konak 20 Ekim günü sabah erkenden boşaltılır. Konaktan son çıkan Saliha Hanım olur. Konağın kapısını kendisi çeker kapatır, kilitler. Kadınlar bir arabada, savaşta yağmadan kurtarmak istedikleri eşyalar diğer arabadadır. Büyükbaş hayvanların da arabaların ardından geldiği bu hüzünlü göçe, Zülfikâr Bey'le dört adamı atlı olarak eşlik eder. Gidenler, dönüşün nasip olup olmayacağını endişesiyle üzüntü içindedir. Yol ormanın içinde kıvrılırken yolcular konak gözden kayboluncaya kadar dönüp dönüp arkalarına bakarlar. Sekiz saat süren yolculuk, zaman zaman tutuldukları sağanak dışında olaysız geçer. Görce'de Saliha Hanım'ın kız kardeşi Sabiha Hanım'ın evine inerler. Ertesi sabah Zülfikâr Bey cepheye gitmek üzere evden ayrılır. (Cumalı, 2015, s. 194)

Bu göç olayının hazırlık aşamasında Zülfikâr Bey ve ailesi bir göçe daha şahit olur. Zülfikâr Beylerin Gorička'dan göçmek için hazırlandıkları gecenin sabahında bir göç kafilesi evlerine sığınır. Dönen tekerleklerin dingil gıcırtiları, tıksıran atlar, bağrışan insanlar ve çocuk ağlamalarının sesini duyan Saliha Hanım pencereye yaklaşır, o sıra hızını kesen yağmur altında, atlı, arabalı, yaya, çoluklu çocuklu, göle dalmış çıkmış gibi sıırıslıklam en az yüz kişilik bir kalabalığın ahırlarının önündeki sundurmaların altına sığınmaya çalıştıklarını görür. Gelenler düşmandan kaçan, yanlarına alabildikleri bir kaç parça eşya ile güvenli bölgelere göçmeğe çalışan Alasonyalı muhacirlerdir. Ne insanlarda ne de hayvanlarda ayakta duracak hal kalmış, yardım alabilecekleri ümidiyle konağa sığınmışlardır.

Saliha Hanım kafileyi selâmlığa alır. Raşit Çavuş'un gelini ile hasta bebeğini, öbür çocuklu kadınları, yaşlıları, selâmlığın oturma odasına götürürler. Odanın ocağında her zaman hazır duran kuru odunlar ateşlenir. Zülfikâr Bey hasta bebeği tedavi etmesi için ebeyi çağırır.

Kalan göçmenleri çamaşırılığa alırlar. Dışarıda hayvanların yanında dört genç erkek kalır. Zülfikâr Bey ambarı açar, hayvanları doyurmaları için yem torbalarını arpa, saman ile doldurtur. Saliha Hanım yanında gelini, yardımcısı Şükriye Kadın ile mutfağa geçerler. Gelenlere tarhana çorbası pişirmek için hazırlık yaparlar.

Hüseyin Ağa'nın anlattıklarına göre, gelenler, bir gün önce Yunanlıların Teselya ordusunun sınırı geçtiğini, Alansonya üstüne yürüdüğünü duyar duymaz beş on dakika içinde toparlanarak, arabalarını koşup yola çıkmışlardır. Hüseyin Ağa 1897 savaşını görmüş, o savaşta cephede bulunmuştur. O savaş kazanılmıştır. Ancak o günden beri on beş yıl boyunca düşman bu yenilginin acısını çıkartmak için durmadan dinlenmeden çalışmış, Osmanlı ise her geçen gün biraz daha gevşemiştir. Alansonya'da iki gün öncesine kadar Yunan ordusunu karşılayacak doğru dürüst hiçbir hazırlık yoktur. Hüseyin Ağa sık sık "*Allah Alansonya'da kalan Müslümanların yardımcısı olsun!*" diyerek geride kalanların zor günler yaşayacağı hissettirilir. (Cumalı, 2015, s. 184) Yine onların anlattığına göre yollar, Alansonya'dan göçenlerle doludur. Kaçanların kimi Florina'ya, kimi Manastır'a, kimi o bölgenin köylerine giderler. Öteden beri Makedonya'nın değişik kentleri, köyleri arasında kız alıp vererek kurdukları akrabalık ilişkileri, göçün yönünü ve adresini belirler. Gidemeyenler, kaderlerine boyun eğenlerdir.

Daha savaş başlamadan, tek kurşun atılmadan yurtlarından apar topar ayrılmış olan muhacirler, yaşadıklarını kutsal göç ile özdeşleştirir. Kafiye başkanı:

Anladım kitaplar ne yazmışsa hep doğru. Musa, İsa, Hazreti Muhammet efendimiz ne demişler ne buyurmuşlarsa doğru! Eski kitaplar hep doğru yazar. İnsanın en büyük çilesi göç! Musa'dan beri değişmeyen çilesi! Ne mutlu doğduğu yerde yaşanıp ölenlere! Yakup'un oğulları yersiz yurtsuz oradan oraya süründüler durdular. İbraniye'den Mısır'a göçtüler, firavuna köle oldular. Bizim de çilemiz başladı. Yersiz yurtsuz kim bilir ne kadar sürüneceğiz? Onların başında Musa peygamber vardı. İndirdi değneğini, Kızıldeniz'i yarıdı, kavmini karşı kıyıya geçirdi, firavunun askerlerinden kurtardı. Kim geçirecek bizi Yunan'ın içinden? Kim yaracak o kan denizini? (Cumalı, 2015, s. 191)

diyerek çaresizlik içinde Rabbine sığınır. Bu tirat, eski zamanlardan beri göçe mecbur kalan insanların acı ve gözyaşı ortak paydasında birleştiğinin bir göstergesidir.

Ev sahibesi Saliha Hanım'ın yardımcılarıyla kadınların kıyafetleri kurutulur, karınları doyar, hasta çocuk ebe Krisula tarafından tedavi edilir. Ebe Krisula bir Rum olmasına rağmen onlardan biriymiş gibi davranır. Yirmi yıldır, Gorička'da, yakın köylerde, Hıristiyan ya da Müslüman, Türk, Rum, Bulgar, Arnavut demeden, yüzlerce çocuk dünyaya getirtmiştir. Konağa gelirken de Yunan ordusundan kaçan Alansonyalı bir kadının hasta bebeğine

bakacağını bilerek gelmiştir. Bundan dolayı en ufak bir rahatsızlık duymaz. Alasonyalı Türkler de memleketlerinden ayrılırlarken, Rum komşularıyla sarılıp kucaklaşmışlar, helalleşmişlerdir. Aralarında evlerinin anahtarını Rum komşularına bırakanlar, karşılıklı ağlaşanlar vardır. Krisula da işte o Rum komşularından biri gibidir. (Cumalı, 2015, s. 189) İşi bitip ayrılacağı sırada Alasonyalılara Manastır'a göçmelerini salık verir. Çünkü Florina Rumları karışıktır, ya çok iyi ya da çok kötü olurlar; oysa Manastırlılar insan ayırmaz. (Cumalı, 2015, s. 191)

Gün ağarıken gelen Alasonyalı göçmenler, öğleye kadar Zülfikâr Bey'in konuğu olurlar. İyice dinlenince yol hazırlıklarına başlarlar. Bu bir kaç saatlik süre, aralarında kara gün dostluğu yaratır. Gorička'nın Müslümanları ve Rumları, göçmenleri görmeğe gelir. Kimi haşlanmış bir tavuk, kimi bir somun ekmek, kimi peynir, kimi kaynamış yumurta, kimi erkeklere kıyılmış tütün ile sigara kâğı getirir. Ebe Krisula da emeğinin karşılığı olarak Rařit Ađa'nın vermek istediği parayı almaz. (Cumalı, 2015, s. 192)

Göçmenler, on iki aile olarak, geldikleri gibi giderler. Yedi tek atlı araba, üç çift atlı araba, iki öküz arabasıyla yola çıkar. Arabaları ailelerin yaşlı erkekleri sürer. Genç erkekler, kimi atlı, kimi yaya, omuzlarında namluları yere dönük mavzerleri, yürüyüş kolunun iki yanını alırlar. Sağmalları, katırları, eşekleri, arabalarının arkası sıra gelir. Köpekleri dahi arabalarının yanından ayrılmaz. (Cumalı, 2015, s. 193)

Savaş üç gün içinde bölgede yaşayan Türklerin çoğunu göçebe etmiştir. Zülfikâr Bey ailesini Görce'de bırakıp cepheye gitmek için Gramos dağları ve Nestoran'a doğru ilerlerken, bütün geçitlerin ve dağ yollarının güneydoğudan kuzeybatıya doğru göç eden insanlar ile dolu olduğunu görür. Zülfikâr Bey ve arkadaşları, kuzeyden inip göçenlerin geldiği yöne doğru ilerlerken birçok acıya da şahit olurlar. Yolların üstünde karşılaştıkları göçmenlerin çoğu, bir eşek yükü eşya ve yedeklerinde çektikleri bir keçi ile yola çıkmışlardır. Kadınlar kucaklarındaki bebekleriyle, erkekler omuzlarına bindirdikleri küçük çocuklarıyla dinmeyen sağanak yağmur altında yol almaya çalışırlar. Yol kıyısına atılmış sofra tahtaları, ayran dibekleri, tencereler kazanlar vardır. Göçmenler yüklü hayvanların semerlerindeki eşyaları atarak boşalttıkları yere, yürüyecek, ayakta duracak gücü kalmamış yaşlılarını ya da ağlayan çocuklarını bindirmeye çalışırlar. Hayvanı olmayanlar ise yaşlı babalarını sırtlarında taşıyarak savaştan kurtarmaya çalışır. Zülfikâr Bey aynı manzarayla 29 Ekim günü Verno dağlarından güneye inerken de karşılaşır:

Ağlayan, analarını babalarını yitiren çocuklar; yitirdiklerini, çocuklarını arayan, seslenen, dövünen analar babalar, inleyen yaşlılar. Kime destek verip kimi sırtlayacaklarını şaşırmış genç erkekler,

çocuklarını kucaklamış emzikli kadınlar... Apar topar yola çıkarken hatıra gelen bir eşek yükü, bazen de sırta vurulan bir çuvala doldurulmuş kırık dökük eşyalarıyla görenlerin yüreklerini ezen bir yoksulluk, kahredici bir can korkusu... (Cumalı, 2015, s. 224-225)

Bereketli Kaylar topraklarında da durum farklı değildir. Varlıklı üç ailenin Manastır'a taşınması ve Türk ordusunun çekilmesiyle birlikte kime güveneceğini bilemeyen halk, önce korku içinde birkaç saat bocalamış, ardından kararsızlığını yenerek çareyi Florina'nın köylerine göçmekte bulmuştur. Halk o kadar telaşlıdır ki son iki gün içinde Kaylar yarı yarıya boşalır. İyi ki boşaltmışlardır çünkü Zülfikar Beyler o gün öğleden sonra Sarıgöl'e yaklaştıklarında uzaktan Kaylar'ın üstünde alev kolları ve duman bulutları görürler. Kaylar'dan kaçan bir fırın işçisi, kasabaya giren ilk Yunan birliğinden aldıkları cesaretle Rumların kasabadaki Türk beylerinin konaklarını yaktığını söyler. (Cumalı, 2015, s. 225)

Bütün zorlu şartlara rağmen menzile varmayı başaranlar şanslıdır. Çünkü bunu başaramayanlar da vardır. Top sesleri duyan Ekrem ve ailesi hemen giyinip, ellerine ne geçirirlerse yanlarına alıp Alanso'dan uzaklaşmaya, gecenin ayazında kırdaki yürümeğe başlarlar. Fakat Yunan askerleri tarafından makineli tüfekle taranınca eşi ve on yaşındaki kızı, sekiz yaşındaki oğlu vurulur. Yaşadıklarının etkisini üzerinden atamayan Ekrem, intikam hissiyle dolar: *"Acı kaldırdı, acı yürüttü, yürüdükçe yorgunluk, kaçmak kurtulmak derdi... acımı kesti."* (Cumalı, 2015, s. 199) Ekrem üç yıl askerlik yapmış, vazifesini onbaşı olarak tamamlamıştır. Zülfikâr Bey'in orduya gönüllü yazılmak için Manastır'a gideceğini öğrenince o da karısı ve çocuklarının intikamını almak üzere onlara katılır.

Romadaki en büyük göç hadisesine Zülfikâr Bey tren yolculuğu esnasında şahit olur. Zülfikâr Bey ve arkadaşları yürüyerek Banitza'ya, oradan da trenle Manastır'a gider. Trendeki yolcuların çoğu, evini barkını bırakıp Manastır'a kaçan göçmenlerdir. Tren, göçünü yani taşıyabileceği eşyasını yanına alan göçmenlerle hınca hınç doludur. Öyle ki bir vagonun diğerine geçmek imkânsızdır. Her yerden kadın, erkek, çoluk, çocuk taşar. Sepetlere, bohçalara sıkıştırılmış çamaşırları, bir iki parça ufak tefek eşyaları, kucaklarında susturmaya çalıştıkları bebekleri, ayakları altında ezilerek dolaşan, kaybolmasından korktukları çocuklarıyla yola çıkmışlardır. Koridor pencerelerinden dışarı baktıkça uzak yakın bütün yolları göç kollarıyla dolu görürler. Her kol, treni dolduranlardan bir parçadır. Bu göç manzarası, beş günlük savaş sonunda Makedonya'da paniğin ne kadar yaygınlaştığının ifadesidir. Göçenler, savaştan kaçanlardır. Trende savaşa giden Zülfikar Bey ve arkadaşları, bu kaçışları dışarıdan hayretle izler ve *"Ne diye evinizi ocağınızı bıraktınız? Görmüyor musunuz biz savaşa gidiyoruz!"* (Cumalı, 2015, s. 198) der gibi bakınır. Tren daha sonraki

istasyonlarda durmaz. Artık yolcu alacak ne yeri ne de gücü kalmıştır. Zar zor hareket etmektedir. Yoldaki istasyonda bekleyen göçmenler acı yüzlerle trenin ardından bakakalırlar.

Manastır'da Niyazi Bey'in emrine verilen Zülfikar Bey ve arkadaşları Yunanlıları oyalamak için Verno Dağı'ndan güneye inmeğe başladıklarında da Yunan ordusundan kaçan Türklerin göç kollarıyla karşılaşır. Yazarın şu cümleleri Balkan Savaşı'nın en dramatik sahnelerinin ifadesidir:

Balkan Savaşı üstüne yazılanlar ürkütücüdür. Kitaplara geçmeyip de savaştan sağ çıkanların anlattıkları daha da inanılmaz gelir savaş nedir görmeyen insanlara. İlk silahlar patladıktan sonra akıllar durdu, yaptığını ettiğini bilmez ölçemez oldu silah seslerini duyanlar. Kan tutmuştu ordudakilerle birlikte sivilleri de. Çok kan döküldü cephelerde. Cephelerden daha çok cephe gerisinde can aldı savaş. Büyük küçük, kadın, çoluk çocuk, yaşlı demeden binlerce kişi süngülendi, ateşe verilen evlerinde öldü. Savunmasız kadınların ırzlarına geçildi. Göç yollarında vurulmuş, düşmüş ölü analarının memelerini emmeye çalışan bebeler, üstlerinden geçen top arabaları tekerleklerinin ezdiği, dağıttığı beyinler, karlara saplanarak ayakta donmuş kalmış atlar, insanlar, üst üste cesetlerle dolu hendekler görülyordu. Çok gözyaşı döküldü, çok yoksulluk çekildi... (Cumalı, 2015, s. 237-238)

Manastır'ın girişinde Kınalı'da göçmenler için beş yüz çadırlık bir kamp kurulur. Sırp Kızıllaçı'ndan, Hindistan'dan, Mısır'dan gelen yardımlarla buradaki çadırlarda yaşayan göçmenler, savaş biter bitmez evlerine dönmek isteyenlerdir. Bu göçmen kampında kalan Kerim Bey ve ailesi de 1913 Nisanı sonunda Nalbantköy'deki evlerine geri döner. Fakat Yunan hükümeti göç yollarını açıp isteyen kalsın, isteyen gitsin deyince onlar da her şeylerini satarak Osmanlı diyarının yolunu tutarlar. (Cumalı, 2015, s. 240)

Savaştan kaçıp göçenler özellikle yükte hafif, pahada ağır olan eşyalarını, ziynetlerini yanlarına alırlar. Taşıyamayacakları takı, gümüş ve bakırlarını ise düşmana bırakmamak ve bir gün geri dönme düşüncesiyle toprağa gömerler.

2. Çeşitli nedenlerle isteğe bağlı göçler:

Yaylak ve kışlak kullanımı, gençlerin eğitimi için başka bir şehre okumaya gitmeleri veya daha iyi bir hayat kurma isteğiyle gerçekleşen göçler bu gruba girer. Romanda, terzi Halit'in annesinin ve kız kardeşinin Bursa'ya amcalarının yanına göçmeleri bu kategoride değerlendirilebilir. Bu göçe Makedonya'daki olumsuzluklar ve kız kardeşin Bursa'dan kendisine çıkan talip ile evlenmek istemesi sebep olmuştur. Ancak bu göç hakkında romanda detaylı bir bilgi yoktur. Henüz savaş çıkmadığı için tren ve vapur gibi toplu taşıma araçlarıyla ve mutat güzergâhtan yapılan yolculukla Bursa'ya sağ salim ulaşıldığı bilinmektedir. Düğün için ailesinin yanına giden Halit ise bütün ısrarlara rağmen Bursa'ya temelli göçmeyi kabul

etmez. Çünkü onun aklında Paris'e göçmek vardır. Her iki göçün de sebebi daha iyi şartlarda yaşamaktır. Hatta Halit, Paris'e hayallerinin peşinden gitmiştir denebilir. Hem sosyalist düşüncenin kaynağı olduğu için hem de terzi olarak Paris'te kendini daha iyi geliştireceğini düşündüğü için yönünü batıya çevirir.

Romanda insanları göçe sevk eden sebeplerden biri de çocukların geleceğidir. Savaş toplumun demografik yapısını değiştirmiştir. Savaşta erkeklerin çoğu ölmüş, birçok Türk ailesi de göçmüştür. Böyle olunca kalan aileler kız çocuklarına iyi birer eş bulmakta zorlanırlar. Baba dostları Yakup Ağa, Zülfikâr Bey'e şöyle yakınır:

Bak gör! Kupkuru kaldık bu köy yerinde. Çık dışarı, ara kırları bayırları, yirmisi ile otuzu arasında erkek göremezsin! Acı değil mi bu? Yollar kapanmasaydı ben de düşünürdüm satayım savayım neyim var neyim yok, alıp çoluk çocuğumu İstanbul'a mı olur, İstanbul yakınlarında bir yere mi yerleşeyim. Belki kızlarımın talihleri açılır, doğru dürüst bir kısmetleri çıkar derdim. Kiminle evlenecekler, kiminle ev kuracaklar burada? Doğru dürüst koca olacak kim kaldı Makedonya'da. Var isteyenleri, var, ama o türlü! Ne yaşları yaşlarına uyar, ne boyları boylarına! Nasıl olur diyelim? Ayıptır söylemesi kedinin, köpeğin önüne atar gibi nasıl evimden ayırayım kızlarımı? (Cumalı, 2015, s. 236)

Romanın ilerleyen sayfalarında Yakup Ağa değirmenini, evini, tarlasını satarak ailesi ile beraber önce Arnavutluk'un liman şehri Valona'ya, oradan da vapurla İzmir'e göçer (Cumalı, 2015, s. 348).

Sonuç

Türkler, tarihi göçlerle şekillenmiş bir millettir. Dolayısıyla destan döneminden başlayarak edebiyatımızda göçe dair unsurlara yer verilmiştir. Göç, *Viran Dağlar* romanında Balkan Savaşı'na eşlik eden bir olgudur. Millî birlik ve beraberlikleri zedelenen ve birbirlerine karşı kışkırtılan Makedon halkı içinde, Türk ve Müslüman olanlar, kendi topraklarında huzurla yaşayamaz hale getirilerek göçe zorlanır. Göç fikrinin romandaki mefhum-ı muhalifi ise Zülfikâr Bey'dir. Zülfikâr Bey evini, topraklarını bırakarak hayatını başka bir yerde sürdürme fikrini kabullenmez. Fakat bu tercihi, onu kendi vatanında kaçak yaşamaya mecbur eder. Vatansever, fedakâr, çevresi tarafından sevilen ve övülen Zülfikâr Bey, romanın sonunda en yakınındaki kişi tarafından başına konan yetmiş altınlık ödül için öldürülür.

Göç olgusu açısından baktığımızda *Viran Dağlar*'ı değerli kılan, yazarın, sosyolojik bir bakış açısıyla göç öncesi hayatı ve halkı göçe hazırlayan sebepleri çok iyi tahlil etmiş ve bunları eserinde işlemiş olmasıdır. Bunda sanatçının anlatım kabiliyetinin yanında ailenin bu coğrafyayı biliyor olmasının da katkısı vardır.

Romandaki ana çatışma savaştır. Savaşın önemli sonuçlarından biri, insanların göçe mecbur kalmış olmalarıdır. Bütün bu olumsuzlukların karşımıza çıkardığı en büyük değer “barış”tır. Savaş farklı dillerden ve dinlerden oluşan Makedonya halkını hızla birbirinden ayırmış, kolay kolay unutulmayacak yaralar açmıştır.

Kaynakça

- Özkaya, Y. (1982). Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* , XIV (25).
- Cumalı, N. (2016). *Makedonya 1900*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Cumalı, N. (2015). *Viran Dağlar*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Cumalı, N. (1990). *Yeşil Bir At Sirtında*. İstanbul: Can Yayınları.
- Halaçoğlu, A. (1994). *Rumeli'den Türk Göçleri*. Ankara.
- İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kocabıyık, D. (2006). *Necati Cumalı'nın Romanlarında ve Hikâyelerinde Yapı ve Tema*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Konuşmalar: Necati Cumalı, Oktay Akbal, Melisa Gürpınar. (n.d.). *Türk Dili* (30), pp. 38-42.
- McCarty, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*. (F. Sarıkaya, Trans.) Ankara: TTK Yayınları.

Extended Abstract

As a social event, "migration" is as old as human history. Natural disasters, inadequacy of resources, hopes and obligations to live on better terms, wars have been the most important reason for migration throughout history. Migrations that are not easily erased from the memory of societies and individuals bring with it many problems such as social, psychological, economic, education and housing. For this reason, the memories of migrants are full of pain and tears.

The migration that affects the whole humanity sociologically in the historical process becomes an important problem especially after the 18th century in the Ottoman Empire. Especially Albanian, Bosniak, Torbesh and Pomaks whose homes, fields are burned down and whose products are usurped do not have any other means to migrate to the ethnic cleansing of the Muslim and Turkish population living in the Balkans, especially with the loss of Balkan lands. People living peacefully on their own lands are reflected in literary works with their most striking and painful reminders, such as the decision of mourning, the loss of life and property accompanying the immigrants, and the problems of adjustment to immigrants' new homes. Immigration is considered as a sociological and psychological dimension in the works of Necati Cumalı, himself an immigrant (Kocabıyık, 2006), especially *Viran Dağlar*, a novel by a writer describing the immigration adventure of Muslim people in Balkans to Anatolia after the Balkan Wars. In this respect, the scope of our work is the novel *Viran Dağlar*.

Immigrant Necati Cumalı

Necati Cumalı is a Macedonian immigrant from Florin. When the Treaty of Lausanne was signed and the Western Thrace Turks were exchanged with the Western Anatolian Greeks, the Cumalı family would have to migrate. Cumalı's parents, who delivered their houses to a Greek Cypriot family coming from the nearby village of Bursa, take a train to Thessaloniki and then from there to the city of Urla in Izmir. (Cumalı, 2016, p. 30-31) Despite being a three-year-old child at that time, the migration issue deeply affects Necati Cumalı. Listening to the memories of the war from her mother and father, Necati Cumalı can not remain insensitive to what is described as a writer and narrates these anecdotes. Macedonia The majority of the eleven in 1900 stories point to us as Balkan geography and cultural heritage as space. (Cumalı, Macedonia 1900, 2016)

Viran Dağlar

Viran Dağlar is a novel by Necati Cumalı telling the truth of Macedonia in the early twentieth century, using lyric and epic items together. The novel contains the process until the death of Zülfikar Bey's childhood. Zülfikar Bey belongs to a wealthy and influential family who lived in the town of Gorica in Macedonia for centuries. Zülfikar Bey, who voluntarily participated in the war, is shot in the first battle with the Greek army and can't join the battle again. After healing, he works in secret communication organization. The French, who are aware of this organization, follow Zülfikar Bey. Zülfikar Bey, who lived an illegal life in the mountains for about ten months, becomes a hero in the eyes of Macedonian people. They arrest Zülfikar Bey in a hotel and imprison him in Florina. At the first opportunity he finds, Zülfikar Bey, who escaped from prison, is awarded a cash prize. Ismail, who worked as a housekeeper for a while, dumped Zülfikar Bey, a guest who came to his house as a guest, and delivered it to the French. But the French do not give the award to İsmail, saying that Zülfikar Bey must be captured alive.

There is a great funeral for Zülfikar Bey in his native Gorička. People from all over Macedonia come to visit this hero's last journey to the Ottoman. Christian, Muslims, women and men, large and small, without a big sadness Zülfikar Bey's coat shoulders. For them, the death of Zülfikar Bey is the fall of the last Ottoman fortress in Macedonia. Seven days after the death of Zülfikar Bey, the Mondros Armistice, signed by the Ottomans on October 30th, can also be regarded as the official document of this defeat.

Life Before Migration

Necati Cumalı's *Viran Dağlar* novel describes Macedonia in the first quarter of the twentieth century. At that time, Macedonia is a region where people from all walks of life are living in friendly terms. This union becomes even more evident in weddings and funerals. But in the first years of the twentieth century, people from different nations who have lived together peacefully for centuries, face the reality of war. The non-Muslim Macedonians want to end the Ottoman presence in the Balkans by taking the support of Western powers. (Cum, 2015, pp. 74)

Preparing Immigration Reasons

The lack of safety of life and property is the most important reason for Macedonian people to emigrate. While Macedonia is a geography where people from different languages and religions can live together, this peace is lost because of the Serbs, Bulgarians and Greeks from

the beginning of the twentieth century. Macedonia is now like a gunpowder. (Cumalı, 2015, page 55) Greek, Bulgarian committees wander in the center of the city with their weapons. Sabotage explosions are heard every day, and flying of railways, bridges, gas tanks becomes common. The confusion and anarchic environment to be created creates the idea of migration in the people of Macedonia who have lost their desire for coexistence.

Political developments and nationalist movement also strengthen the idea of popular migration. Called "Little Paris" or "Paris of the Balkans" Manastır, is also the focus of the Balkan idea of freedom, as well as Europe's Paris as well as the entertainment life. The rebellion against Abdulhamid in the presence of the Turks also begins here. The hostility of strangers living in Thessaloniki, another important center of Macedonia, binds Muslims together. As in other peoples of Macedonia, the trend of nationalism that started to become evident among the Turks does not correspond in the Ottoman center. People think that the Ottomans are taking the land of Macedonia out of sight.

Religious reasons also oblige the Macedonian people to be mysterious. Those who decide that their days are full on the land where they grew up and grow up, migrate to İstanbul, İzmir, and other parts of Anatolia. The sentiment of relatives who have migrated before facilitates the decision-making process. Romanian education is also the reason for migration. Individuals who come to the age of education migrate from the rural area to the urban centers. Immigration, however, is an opportunity to build a good life in the work and embellish the dreams of heroes who want to start the life again without the mistakes they have made before.

Migrations in Viran Mountains

The process that accompanies the fiction of the Viran Dağlar novel is the Balkan Wars and the First World War. Immigration was processed in the roman as a result of these wars. Three or five Turkish families from Macedonia, Thrace each day, and they migrate to Istanbul and Anatolia. When the realities of immigration in Romania and the reasons for preparing immigration are examined, our antagonism has two main titles:

1. Compulsory migrations due to war:

There are many examples of this type of immigration in Romania. The first migration that entered this group was the migration of Zülfikar Bey's own family. At the beginning of the Balkan War, Zülfikar Bey leads his family to see that there are many Muslim aikins. (Cumalı, 2015, p.178) The whole family looks at this relocation with a temporary measure. (Cumalı, 2015, p.181) This migration covers an immigrant society that takes refuge in Zülfikar Bey and

his family's farm during the preparation phase. The inhabitants are Alasian refugees who run away from the enemy, who are moved to safe areas with a few pieces of goods they can afford. They are in need of help as they are in a difficult situation, with the aging, the women and the children being drenched in the rain, which gets wet because of the journey they have made. Those who escaped from the Greek occupation of Alasonya often feel that the rest of them will have a hard time saying, "Be the help of the Muslims who remain in Allah Alasonya!" (Cumalı, 2015, p.184) These emigrants, separated from their homelands before a single bullet is fired before the beginning of the war, identify with what they live with holy migration. (Cumalı, 2015, pp. 191)

Most of the Turks who lived in the region within three days of the war nomaded. As Zülfikar Bey goes to the Gramos Mountains and Nestoran to leave his family in Görcece and go to the front, he sees that all passages and mountain roads are filled with people migrating from the south east to the northwest. Zülfikar Bey and his colleagues witness many anguish as they move from the north to the direction of the migrants. The situation is not different in Kaylar lands. Within two days, the Kaylar lands are half-empty. (Cumalı, 2015, p.225)

Zülfikar Bey witnessed during the train journey. The train to the Manastır is full of immigrants who have as much as they can carry. It is impossible to pass from one vagond to another. Those looking out through the corridor windows will see all the nearby roads filled with immigration arms.

2. Demand-driven migrations for various reasons:

Migrations that take place with the use of storm and winter, young people studying another city for education, or the desire to establish a better life, enter this group. In Romania, the tailor Halit's mother and sister go to Bursa to go to the uncle's deserted places.

One of the reasons that the Romans are referring to the people is the children's future. The war has changed the demographic structure of the society. Most of the men died in the war, and many Turkish families migrated. Non-immigrant families have difficulty finding a good match for their daughter. (Cumalı, 2015, p.236) Yakup Ağa, along with his family, first emigrates to Valona, the port city of Albania, and then to Izmir by ferry. He believes that he will find ideal partner candidates for his daughters in İzmir. (Cumalı, 2015, p.348)

Result

Migration is a phenomenon that accompanies the Balkan War in the *Viran Dağlar* novel. In the Macedonian people, whose national unity and unity are injured and provoked against each other, the Turks and Muslims are forced to live in their own lands peacefully.

When we look at the phenomenon of immigration, it is a sociological point of view that the artist who valued the *Viran Dağlar* is very well analyzed the reasons for preparing pre-migration life and people's immigration, This is a big contributor to the fact that the artist knows this geography as well as the artist's strong narrative ability. It has also been a positive contribution to the romanization of the writer's mother's and father's witnesses.

The main conflict in the novel's is war. One of the important consequences of the war is that people must have been forced to leave. Zülfikar Bey is the hero who resists this result. The greatest value of all these negativities is "peace". The war quickly separated Macedonian peoples of different tongues and religions from one another and opened up injuries that are not easily forgotten.